

UOT: 94 (479.24)

CƏNUBİ QAFQAZDA ZEMSTVO MÜZAKİRƏLƏRİ VƏ REGIONUN
İNZİBATİ-ƏRAZİ QURULUŞU MƏSƏLƏLƏRİ (1905-1917)

©2025

AYGÜN ƏZİMOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-1119-1856, e-mail: aygun.azimova77@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.1.29>

Xülasə:

1864-cü il əsasnaməsi ilə çar Rusiyasında yerli özünüidarə orqanı kimi yaradılan zemstvo təsisatı öz dövrünə görə irəli bir addım idi. Lakin həmin vaxt zemstvolar yalnız imperiyanın daxili quberniyalarında təşkil edilmiş və milli ucqarlara şamil edilməmişdi. Rusiyada baş verən 1905-1907-ci illər inqilabı dövründə idarəçilikdə islahatlar aparılması tələbləri hər yanda olduğu kimi Cənubi Qafqazda da aktuallaşmışdı. Buraya canişin təyin olunan İ.İ.Vorontsov-Daşkovun idarəçiliyi dövründə Cənubi Qafqazda zemstvo müzakirələri başlamışdı. 1905, 1909, 1916, 1917-ci illərdə dəfələrlə məsələnin müzakirəsi üçün müşavirələr keçirilsə də, zemstvo idarəçiliyi faktiki olaraq tətbiq olunmamışdı. Zemstvo müzakirələri çarizmin müstəmləkə asılılığında olan Cənubi Qafqaz millətləri arasında münasibətlərin tədricən yeni müstəviyə keçdiyini və milli-siyasi münasibətlərin diskursunun qısa dövr ərzində necə dəyişdiyini nümayiş etdirmişdi.

Məqalədə 1905-1917-ci illərdə Cənubi Qafqazda həyata keçirilən zemstvo müzakirələri araşdırılmış və bu zaman əsas diqqət zemstvoların təşkilı zamanı inzibati ərazi məsələlərinin həlli cəhdlərinin təhlilinə yönəldilmişdir. Regionun inzibati ərazi quruluşunda dəyişikliyə nail olmaq üçün ermənilərin zemstvo müşavirələrində məqsədyönlü fəaliyyətinin dinamikası üzə çıxarılmışdır. Eləcə də gürcülərin Zaqatala dairəsi ilə bağlı iddialarına toxunulmuşdur. Zemstvo müzakirələrinin regionda milli münasibətlərdə ziddiyyətləri üzə çıxartdığı göstərilmiş və müzakirələrdə azərbaycanlı nümayəndələrin də öz mövqelərini ciddi müdafiə etdikləri müəyyən olunmuşdur.

Araşdırmaya cəlb olunan çoxsaylı mənbə və ədəbiyyat məsələ ilə bağlı tərəflərin mövqeyini müqayisə etməyə və obyektiv nəticəyə gəlməyə imkan vermişdir.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, zemstvo, Q.Tumanov, A.Xatisov, Daşnaksutyun partiyası, milli ziddiyyətlər, mübahisəli ərazi

ZEMSTVO DELIBERATIONS IN THE SOUTH CAUCASUS AND
ISSUES OF THE REGION'S ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL
STRUCTURE (1905-1917)

©2025

AYGUN AZIMOVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
 ORCID: 0000-0002-1119-1856, e-mail: aygun.azimova77@gmail.com

Abstract:

The zemstvo system, established as a local self-government institution in Tsarist Russia under the 1864 Statute, represented a progressive step for its time. However, zemstvos were organized only in the internal provinces of the empire and were not extended to the national peripheries. During the 1905–1907 Revolution, the demand for administrative reforms became urgent in the South Caucasus as well. Under the administration of Governor-General I.I.Vorontsov-Dashkov, zemstvo conferences began to be held in the region. Although discussions took place repeatedly – in 1905, 1909, 1916, and 1917 – the zemstvo administration was never actually implemented. These conferences demonstrated how relations among the peoples of the South Caucasus, who were under tsarist colonial rule, gradually moved to a new level and how rapidly the discourse of national and political relations transformed.

This article examines the characteristics of zemstvo discussions held in the South Caucasus between 1905 and 1917, focusing primarily on the analysis of attempts to resolve administrative and territorial issues during the planning of zemstvo organization. The study reveals the purposeful and strategically designed activity of the Armenian side at zemstvo conferences aimed at altering the region's administrative division in their favor. It also addresses the territorial claims of the Georgians concerning the Zakatala district. The zemstvo conferences exposed deep contradictions in interethnic relations and demonstrated that Azerbaijani delegates consistently and convincingly defended their positions.

The use of a wide range of sources and scholarly literature enabled a comparative analysis of the positions of the involved parties and allowed for objective academic conclusions.

Keywords: *South Caucasus, zemstvo, G.Tumanov, A.Khatisov, Dashnak-tsutyun Party, national contradictions, disputed territory*

ЗЕМСКИЕ СОВЕЩАНИЯ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ И ВОПРОСЫ
 АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА РЕГИОНА
 (1905-1917 гг.)

©2025

АЙГЮН АЗИМОВА*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова
 ORCID: 0000-0002-1119-1856, e-mail: aygun.azimova77@gmail.com

Резюме:

Земская система, учреждённая как орган местного самоуправления в царской России в соответствии с Положением 1864 года, являлась прогрессивным шагом для своего времени. Однако в тот период земства были организованы только во внутренних губерниях империи и не распространялись на национальные окраины. В период революции 1905-1907 годов требования о проведении реформ в управлении стали актуальными и на Южном Кавказе. В период правления наместника И.И.Воронцова-Даикова на Южном Кавказе начались земские совещания. Хотя обсуждения проводились неоднократно – в 1905, 1909, 1916 и 1917 годах, – земское управление так и не было создано. Земские совещания продемонстрировали, как отношения между народами Южного Кавказа, находившимися в колониальной зависимости от царизма, постепенно переходили на новый уровень и как в кратчайшие сроки изменялся дискурс национально-политических отношений.

В настоящей статье рассматриваются особенности земских обсуждений, проходивших на Южном Кавказе в 1905-1917 годах, при этом основной акцент сделан на анализе попыток разрешения административно-территориальных вопросов в процессе проектирования земского устройства. Выявляется направленная и стратегически продуманная активность армянской стороны на земских совещаниях с целью добиться изменения административного деления региона в свою пользу. Кроме того, рассматриваются территориальные притязания грузин в отношении Закатальского округа. Отмечено, что земские совещания выявили острые противоречия в национальных отношениях, а также установлено, что азербайджанские делегаты последовательно и аргументированно отстаивали собственные позиции.

Привлечение широкого круга источников и научной литературы позволило провести сопоставительный анализ позиций вовлечённых сторон и прийти к объективным научным выводам.

Ключевые слова: Южный Кавказ, земство, Г.Туманов, А.Хатисов, партия Дашнакцутюн, национальные противоречия, спорная территория

Giriş

Cənubi Qafqazın işğalından sonra çarizmin bu bölgədə idarəçiliyi Rusiya imperiyasının daxilində gedən ictimai-siyasi proseslərdən asılı olaraq tez-tez dəyişikliklərə məruz qalırdı. XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında həyata keçirilən burjua mahiyyətli islahatlar milli əyalətlərə daha gec və daha məhdud şəkildə tətbiq olunurdu. Bu həm çarizmin müstəmləkəçi siyasəti ilə, həm də yerlərdəki etnik-milli amillərlə bağlı idi və burada özünüidarə institutunun təşkilində özünü göstərmişdi. XIX əsrin son rübündən bir sıra Cənubi Qafqaz şəhərlərində bələdiyyələr və şəhər dumaları yaradılsa da, kəndlərin özünüidarəsində mühüm rol oynayan zemstvoların təşkili daha mürəkkəb məsələ olaraq

öz həllini gözləməkdə idi. Əksinə, çarizm XIX əsrin sonlarına doğru regionu imperiyanın mərkəzi ilə daha da sıx bağlamaq istiqamətində tədbirlər görürdü ki, bu da milli hərəkatların vüsət aldığı bir dövrdə milli amillərin nəzərə alınmaması demək idi. Lakin 1905-ci ildə başlanan inqilabdan sonra Cənubi Qafqazda başlanan hərəkatlənmə və milli münacişələrin baş qaldırması burada idarəçilik məsələsinə münasibəti dəyişməyi və islahat keçirməyin labüdlüyünü göstərdi. Bu zaman regiondakı etnokonfessional müxtəliflik, sosial-ictimai və iqtisadi xüsusiyyətlər və nəhayət, azərbaycanlıların, gürcülərin və ermənilərin fərqli ictimai-siyasi yetkinlik səviyyəsi də nəzərə alınmalı idi. Onların hər birinin ictimai fəalları və ziyalıları zemstvonun diyarda tətbiqinin zəruriliyini anlayırdılar. Bu Cənubi Qafqazda 1905, 1909, 1916, 1917-ci illərdə keçirilən zemstvo müzakirələrində özünü göstərmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazda zemstvo idarəsinin tətbiqi məsələsi Azərbaycan tarixşünaslığında bir o qədər də araşdırılmamışdır. Bu da zemstvo islahatının son nəticədə keçirilməməsi ilə bağlı idi. Lakin məsələ burasındadır ki, zemstvo tətbiq olunmasa da, onun ətrafında gedən uzun müzakirələr çarizmin milli siyasəti və ən əsası regionda milli münasibətlər barədə bir çox mühüm məqamlara aydınlıq gətirir. Ümumilikdə isə 1905-1917-ci illər ərzində keçirilən zemstvo müzakirələri müxtəlif ictimai-siyasi vəziyyətlərdə bu və ya digər milli qrupun davranışı, siyasi çevikliyi və ya uzaqgörənliyi, ictimai və milli xadimlərin ritorikasının necə dəyişməsi baxımından da maraq doğurur. Hətta belə də hesab edilir ki, zemstvo məsələsinin müzakirəsi Qafqazda yeni siyasi mədəniyyət təcrübəsinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdı.¹

Məlum olduğu kimi, 1864-cü il əsasnaməsi ilə yaradılan zemstvo təsisatı yerli seçkili özünüidarə orqanı olaraq Rusiyanın mühüm ictimai-siyasi institutlarından biri idi. Fevral inqilabı ərəfəsində isə Rusiyanın 43 quberniyasında zemstvo fəaliyyət göstərirdi.² Qalan 51 quberniyada zemstvo islahatının tətbiqi müxtəlif səbəblərdən həyata keçirilməmişdi. Sonrakı illərdə zemstvoların idarəçilikdə çəkisinin artırılması tendensiyası başlamışdı. Belə ki, 1890-cı il islahatından sonra zemstvoların statistika, xalq təhsili, tibb, veterinar iş və s. sahədə fəaliyyəti genişləndirilərək xalis təsərrüfat məsələləri çərçivəsindən uzaqlaşmış və hakimiyyətin diqqətini özlərinin siyasi hüquqlarının genişləndirilməsinin zəruriliyinə yönəltilmişdilər.³

1905-ci il zemstvo müzakirələri

I Rus inqilabı dövründə dəyişiklik və islahatlar abu-havası və ən əsası baş qaldıran milli ziddiyyətlər Qafqazda da yerli özünüidarənin tətbiqi məsələsinə aktuallaşdırmışdı. İlk növbədə regionda hakimiyyəti möhkəmləndirmək məqsədi

¹ Дмитрий Прасолов. Земский вопрос в общественно-государственном взаимодействии на Кавказе в конце XIX – начале XX в. **Кавказология**, 2020, №4, с.69-94, с.87.

² Григорий Герасименко. **Земское самоуправление в России**. Москва, Наука, 1990, с.43.

³ Григорий Герасименко. **Yenə orada, Земское самоуправление...**, с.27.

ilə çar II Nikolay Qafqazın idarəsində yenidən dəyişiklik edərək canişinliyi bərpa etdi və qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkov buraya canişin təyin olundu. Vəzifəsinin icrasına başlamazdan öncə, diyarın idarəsini optimallaşdırmağa çalışan İ.İ.Vorontsov-Daşkov regionalizm prinsipinə qayıdaraq diyarda həyata keçirməyi planlaşdırdığı islahatlarla bağlı layihəni çara təqdim etdi. Canişin yerli “ictimai qüvvələrin” Canişin Şurasına daxil edilməsini məqsəduyğun hesab edir və bunu Qafqazda zemstvoların təşkili ilə əlaqələndirirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Vorontsov- Daşkov hələ nazir olduğu dövrdə zemstvoların səlahiyyətləri barədə müzakirələrdə daha loyol mövqeyi ilə seçilirdi.⁴

Canişinin mövqeyi həmçinin regiondakı müxtəlif millətlərin ictimai-siyasi fəallığının gözləntiləri ilə səsleşirdi. Özünüidarə institutunun tətbiqinin zəruriliyini regionda yaşayan əksər millətlərin ictimai fəalları, ziyalıları aydın şəkildə dərk etsələr də, onların hər biri üçün məsələnin mühümlüyünü şərtləndirən amillər bir qədər fərqli idi. Qeyd edək ki, Cənubi Qafqazda zemstvonun tətbiqinin zəruriliyi məsələsini XIX əsrin 60-cı illərində Qori qəzası zadəganları qaldırmışdılar.⁵ 1871-ci ildə çar II Aleksandr Tiflisdə olarkən şəhərin zadəganları da ona bu məsələ barədə istəklərini çatdırmışdılar.⁶ Lakin zemstvo islahatının həyata keçməsinə ən çox can atanlar ermənilər olmuşdular ki, bu da onların ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklərlə bağlı idi.

Məlum olduğu kimi, 1905-ci ilin iyununda həm ermənilər, həm azərbaycanlılar vəzifəsinin icrasına başlayan Qafqaz canişininə öz milli ehtiyacları və istəklərinin ifadə olunduğu petisiyalarını təqdim etmişdilər. Lakin diqqət yetiriləcək məqam bundan ibarət idi ki, əgər azərbaycanlıların petisiyasında müsəlmanlara ruslarla bərabər hüquqların verilməsi, daha sonra idarəçilik orqanlarının demokratikləşməsi müddəaları qeyd olunmuşdusa, ermənilərin təqdim etdiyi petisiyanın ilk müddəası konkret olaraq Qafqazda zemstvonun tətbiqi barədə idi.⁷ Burada ermənilər üç zemstvo həlqəsi yaratmağı təklif edirdilər. Ermənilərin bu məsələ ilə bağlı təfərrüatlara getmələri həm də onların bu məsələyə daha əvvəldən maraq göstərmələri ilə də bağlı idi. Hələ XIX əsrin sonlarından erməni ziyalıları və ictimai xadimləri bilavasitə zemstvo ilə bağlı konkret təkliflərlə çıxış etmişdilər ki, bunlardan ən fəal knyaz Qriqori Tumanov idi. İlk dəfə 1882-ci ildə bu məsələ ilə bağlı tədqiqatlara başlayan⁸ Tumanov, çiyin-çiyinə yaşayan Qafqaz xalqları arasında

⁴ Диляра Исмаил-заде. **И.И. Воронцов-Дашков. Кавказский наместник.** Москва, Центрополиграф, 2005, с.80.

⁵ **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье: работы губернских совещаний 1909 года. Т.1. Бакинская губерния, Бакинское градоначальство и промышленный район.** Тифлис, Канцелярия наместника его императорского величества на Кавказе, 1915, с.23.

⁶ Георгий Туманов. **Итоги земских совещаний на Кавказе.** Тифлис, Типография «Либерман», 1915, с.4.

⁷ Григор Чалхушьян. **Армянский вопрос в России.** Ростов-на-Дону, Электронпечатня Тер-Авроляна, 1905, с.29.

⁸ Георгий Туманов. **Үенә орда, Итоги ...**, с.3-4.

qarşılıqlı düşmənçiliyin səbəblərdən birinin məhz müştərək ictimai işlə birgə məşğul olmamaq və bundan dolayı birləşmənin faydasını bilməməklə əlaqələndirirdi.⁹ O, islahatın 1864-cü il əsasnaməsi əsasında dərhal keçirilməsini təklif edir və bunu yerlərdə müzakirələrin işini ləngiyəcəyi ilə əsaslandırır.¹⁰ Hətta onun mövqeyini dəstəkləyənlər bir qədər irəli gedərək 1905-ci il iyunun 22-də Tiflis Dumasında xüsusi müşavirədə (erməni xadimlərin – Q.Tumanov, A.Xatisov, A.Kalantarov burada iştirak edirdi – A.Ə.) sözügedən əsasnamə əsasında Cənubi Qafqazda dərhal zemstvonun tətbiqi barədə qərar da qəbul edilməsinə nail olmuşdular.¹¹ Lakin həmin vaxt canişin bu mövqeni qəbul etməyərək əsasnamənin yerlərdə müzakirəsini məqsədəuyğun hesab etmişdi.¹² Bundan sonra 1905-ci il iyulun 16-da Tiflisdə Canişin Şurasında məsələ müzakirəyə çıxarılmışdı.

Vorontsov-Daşkovun müzakirə üçün təqdim etdiyi layihəyə görə Cənubi Qafqazda Rusiyanın daxili quberniyalarından fərqli olaraq aşağı pillə kimi xırda zemstvo vahidləri olaraq kənd və sahə, daha sonra qəza və ya dairə (quberniya), və nəhayət ümum-Qafqaz çərçivəsində vilayət zemstvosu yaradılmalı idi.¹³ Əslində bu layihə diyarın inzibati bölgüsünə köklü dəyişikliyə zəmin yaradırdı.

Müşavirədən az sonra “Zemstvo əsasnaməsi” dərc olunmuş və ardınca bütün Qafqazı zemstvo hərəkatı bürümüşdü.¹⁴ 1905-ci ildə 58 zemstvo müşavirəsi keçirilmiş və onun 53-də Cənubi Qafqazda dərhal zemstvo islahatının tətbiqi qərara alınmışdı.¹⁵ Həmin müzakirələrdə bütün silklərin nümayəndələrinin iştirakını nəzərdə tutan 1864-cü il əsasnaməsi əsasında zemstvonun tətbiqinə səs verilmişdi. Lakin tez sürət götürən zemstvo kampaniyası 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman qırğınları və Cənubi Qafqazı bürüyən kəndli hərəkatları səbəbindən yarımçıq qalmışdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, islahatın keçirilməsinə mane olan mühüm amillərdən biri çar hakimiyyətinin və mühafizəkar dairələrin ümumən məsələyə münasibəti idi. Onlar milli hərəkatların artdığı bir dövərdə Cənubi Qafqazda zemstvo idarəsinin yaranmasının regionda separatçılıq meyillərinin artmasına səbəb olacağından ehtiyatlandırdılar ki, bu da əsassız deyildi.

⁹ Георгий Туманов. **К введению на Кавказе земского самоуправления.** Тифлис, Гермес, 1905, с.9.

¹⁰ Георгий Туманов. **Yenə orada, К введению ...**, с.18.

¹¹ Георгий Туманов. **Yenə orada, К введению ...**, с.20.

¹² Георгий Туманов. **Yenə orada, К введению ...**, с.71.

¹³ **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье. Том I. Бакинская губерния, Бакинское градоначальство и промысловый район.** Тифлис, Канцелярия наместника его императорского величества на Кавказе, 1915, с.2.

¹⁴ **Azərbaycan tarixi. 7 cildə, V cild (1900 27 fevral – 1920).** Bakı, Elm, 2001, s.139.

¹⁵ Орест Семин, О. **Основные вопросы местного самоуправления: земская реформа на Кавказе и в нефтепромышленном районе г. Баку, с приложением обзора коммунальных положений Зап. Европы и России и земской сметы Закавказского края.** Баку, Труд, 1910, с.29.

Belə ki, hələ 1904-cü ildən gürcü federalistləri öz proqramlarında Qafqazın muxtariyyəti tələbini irəli sürmüşdülər.¹⁶ Məlum olduğu kimi, dünyada aktual olan milli hərəkətlər fonunda XIX əsrin son rübündən “erməni məsələsi” də ortaya çıxmışdı. Erməni siyasi partiyaları “Hnçaq” və Daşnaksutyun Türkiyədə ermənilərin muxtariyyətinə nail olmaq istəyirdilər. Xüsusən, Daşnaksutyun partiyası Cənubi Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirməkdə idi. Artıq bu dövrdə belə bir fikir yaranırdı ki, Türkiyə və Rusiya erməniləri bir milli-siyasi orqanizmdə birləşməlidirlər.¹⁷ Daşnaksutyunun Qafqazda təşkilati cəhətdən möhkəmlənməsi 1905-1907-cu illərdə davam etmiş və partiyanın 1907-ci ilin fevralında keçirilən IV qurultayında qəti olaraq başa çatmışdı.¹⁸ Qurultayda partiyanın “minimum proqramı” qəbul edilmiş və burada Türkiyə Ermənistanı ilə yanaşı Cənubi Qafqaza dair tələblər (Cənubi Qafqaz federativ Rusiya respublikası daxilində demokratik respublika olmalı idi) yer almışdı. Yenilik isə ondan ibarət idi ki, Cənubi Qafqaz respublikası geniş yerli muxtariyyət hüququ olan kantonlara bölünməli idi.¹⁹ Bildirilirdi ki, kantonlar yaradılarkən, sərhədlərin müəyyən olunması zamanı daha çox yekcins qrupların yaradılması üçün ölkənin topoqrafik və etnoqrafik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Məhz daşnakların inzibati idarəçiliklə bağlı mövqeləri sonrakı illərdə zemstvo müşavirələrində erməni tərəfinin mövqeyinə çevrilmişdi.

Belə vəziyyətdə Vorontsov-Daşkov özünün ümumi-Qafqaz zemstvosu ideyası ilə sanki çağırışlara cavab verirdi. O hesab edirdi ki, ümumi Cənubi Qafqaz zemstvosunda buradakı bütün millətlərin təmsil olunması separatçılıqdan qorunmağa kömək edəcəkdir. Məhz buna görə də Vorontsov-Daşkov 1907-ci il 10 fevral tarixli hesabatında bu fikirlərin əsassız olduğunu bildirərək, yerlərdə zemstvo özünüidarəsində cəmlənən ictimai qüvvələrin diyarda genişlənən sosial-demokrat cərəyanına qarşı mübarizədə hökumətə kömək edə biləcəyinə diqqət çəkməyə çalışırdı.²⁰ Bu dövrdə Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinə P.Stolipin rəhbərlik (1906-1911) edirdi və o regionlarda milli siyasətlə bağlı mühafizəkar mövqedə olaraq separatçılıq cəhdlərinin qarşısını almağa çalışırdı. Sonradan zemstvo məsələsinin müzakirələrinin fəallarından biri, Tiflis şəhər başçısı və ermənilərin milli maraqlarının ardıcıl müdafiəçisi Aleksandr Xatisov öz xatirələrində də qeyd edirdi ki, o, Cənubi Qafqazda zemstvonun tətbiqi barədə Stolipinin razılığını almağa çalışsa da, o, ermənilərin bundan sonra muxtariyyət yaradacaqları səbəbindən buna razı olmadığını bildirmişdi.²¹

¹⁶ Ирада Багирова. **Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века.** Баку, Элм, 1998, с.164.

¹⁷ Карина Амбарцумян. А.И.Хатисов. «Русская революция и образование Республики Армения на Кавказе (1917-1918 гг.)». **Диалог со временем.** 2017. Вып. 60, с.365-383. <https://roii.ru/r/1/60.25>

¹⁸ Ирада Багирова. **Үенә огада, Политические партии и ор...,** с.222.

¹⁹ Ирада Багирова. **Үенә огада, Политические партии и ор...,** с.223.

²⁰ Диляра Исмаил-заде. **Үенә огада, И.И.Воронцов-Дашков. Кавказский...,** с.363.

²¹ Карина Амбарцумян. А.И.Хатисов. **Үенә огада, «Русская революция и образование Республики ...**

1909-cu il zemstvo müzakirələri

Vorontsov-Daşkov öz layihəsini Nazirlər Şurasına təqdim etdikdə, layihə Qafqaza görə çox mürəkkəb hesab edilmiş və regionun spesifik etnik və sosial ictimai xüsusiyyətlərinə görə burada vahid qurumunun yaradılmasının zemstvo prinsiplərinə uyğun olmadığı bildirilmiş və daha sadə – kənd, qəza və ya quberniya olmaqla 2 zemstvo vahidinin tətbiqi məqsədəuyğun hesab edilərək layihənin yenedən yerlərdə müzakirəsi tövsiyə edilmişdi.²² Bundan sonra 1909-cu ildə canişinin layihəsi yenedən müzakirəyə çıxarılmışdı.

1905-ci ilə olduğu kimi, yenə də ümum-Qafqaz zemstvosu barədə təklif ciddi müzakirələrə səbəb olmuşdu. Tiflis Dumasının sədri A.Xatisov tərəfindən Tiflis şəhərində çağırılan müşavirəyə azərbaycanlılardan İbrahim bəy Vəkilov və Hüseyn bəy Minasazov dəvət almışdılar.²³ Burada canişinin layihəsindən fərqli mövqe nümayiş etdirən erməni ictimai xadimlər A.Xatisov və A.Kalantar ümum-Qafqaz zemstvosunu müdafiə etməyərək, mümkün qədər yekcins əhali tərkibinə malik bir necə vilayət zemstvosu yaratmağı təkil edirlər.²⁴ A.Xatisovun irəli sürdüyü layihəyə görə 1.Tiflis, Kutaisi və Batum, 2.Qars vilayəti və İrəvan quberniyası, 3.Yelizavetpol, Bakı, Dağıstan vilayətləri²⁵ olmaqla üç vilayət zemstvosu yaradılması məqsədəuyğun hesab edilirdi. Göründüyü kimi, layihə Daşnaksutyunun proqramına tam uyğun idi.

Ümum-Qafqaz zemstvosunun hansı perspektivlər yaradacağını nəzərdə tutaraq Tumanov bildirir ki, bu zaman gürcülər idarəçilikdə azlıqda qalaraq “Şərqi Zaqafqaziyanın qeyri-mədəni kütləsi” arasında səpələnmiş olacaq, üç deyil, yalnız iki – qəza və quberniya zemstvosu təşkil edildikdə də ermənilər səpələnmiş vəziyyətdə qalacaq və digər erməni əhali ilə birləşə bilməyəcəkdilər.²⁶

Baxmayaraq ki, ermənilər bu istiqamətdə xeyli irəlidə idilər, bununla belə onlar arasında hələ ki, ümum-Qafqaz maraqlarının təmin olunması ideyaları daha möhkəm idi. Əgər Q.Tumanov və Q.Yevanqulov Qafqazda yerli inzibati islahat və özünüidarənin təşkili məsələsində iqtisadi faktorları önə çəkirdilərsə, daşnakların irəli sürdükləri layihədə islahatların müvəffəqiyyətini ərazilərdə etnik yekcinsliyin gözlənilməsi şərt idi.

1909-cu il müzakirələrində artıq bir sıra azərbaycanlı ictimai xadimlərin və cəmiyyətin nüfuzlu nümayəndələrinin daha fəal şəkildə öz mövqelərini ortaya qoyduqları da diqqəti cəlb edir. Lakin ümumən onlar ermənilər qədər fəal deyildilər. Bu milli mətbuat səhifələrində xalqı maarifləndirmək məqsədi ilə zemstvo

²² **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье. Том I. Бакинская губерния, Бакинское градоначальство и промышленный район, с.7.**

²³ Üzeyir. Zemstvo nədir? **Tərəqqi**, 1909, №159, s.2.

²⁴ Георгий Туманов. **Yenə orada, İtogi...**, c.29.

²⁵ **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье. Том VII. Тифлисская губерния и Закатальский округ.** Тифлис, Канцелярия заместника его императорского величества на Кавказе, 1910, с.91.

²⁶ Георгий Туманов. **Yenə orada, İtogi ...**, c.33.

təsisatının mahiyyətini izah edən məqalələrdən də görünür. Məsələyə xüsusi diqqət yetirən Əhməd bəy Ağayev, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir Haçibəyli, Məmməd Sadıq və digərləri azərbaycanlı ziyalılarını bu məsələdə laqeydliyə görə qınayırdılar.

İrəvan quberniya müşavirəsi materiallarından aydın olur ki, ermənilərin əksər yerlərdə çoxluq təşkil etmələrinə baxmayaraq yaradılacaq zemstvo idarələrində azərbaycanlı və erməni nümayəndələrin sayı bərabər olmalı idi. Bəzi erməni nümayəndələr buna etiraz edərək, Yelizavetpol və Bakı quberniyasında azlıqda qalan erməni əhalini nəzərə alaraq onların da zemstvolarda təmsil olunması üçün belə qayda müəyyən olunmasını tələb etmişdilər.²⁷ Bakı quberniyasında keçirilən müşavirədə isə erməni sənayeçiləri ilə M.Vəkilov, Ə.Topçubaşov, M.H.Hacınski arasında mübahisələr yaranmışdı. Bu müsəlman əhali yaşayan və mədəni baxımdan şəhərdən çox geri qalan Bakı kəndlərinin mədənlərlə bir zemstvoda olub-olmaması ilə bağlı idi. Mübahisələr tərəflərin məsələyə milli aspektdən diqqət yetirdiklərini ortaya çıxarır.

1909-cu il müzakirələrində ermənilərlə bərabər gürcülərin də inzibati bölgü ilə bağlı öz iddiaları olduğu üzə çıxmışdı. Belə ki, Tiflis quberniya müşavirəsində knyaz İ.Abxazi Zaqatala dairəsinin 10-cu qəza kimi Tiflis quberniyasına birləşdirilməsinin məqsədəuyğun olduğunu bildirmişdi.²⁸ Lakin həmin vaxt müşavirədə iştirak edən dairənin nümayəndələri H.Qəbulov və A.Qardaşov buna qəti etiraz etmişdilər. H.Qəbulov 30 kənd icmasının birləşdiyi və 84 min adamın yaşadığı dairənin Rusiyaya birləşdirildiyi vaxtdan daima müstəqil olduğunu və spesifik xüsusiyyətlərini diqqətə çatdıraraq bu məsələ barədə qərarı yerli əhalinin müzakirəsinə buraxmağı təklif etmişdi.²⁹ Nəticədə, həmin vaxt müşavirə bu məsələni açıq qoymalı olmuşdu. Daha sonra 1910-cu il sentyabrın 16-da Zaqatala dairəsində Zemstvonun tətbiqi ilə bağlı Xüsusi müşavirə keçirilmiş və burada da birləşmənin əleyhinə səs verilmişdi.³⁰ İ.Qalacov, A.Qardaşov, H.M.Muradov, Ə.Ruşanoğlu, V.Tartarəşvili isə Tiflis qubernatoruna müraciət edərək birləşmənin mümkünslüyünü göstərməklə yanaşı, əksinə Qunib, Samur dairələri və Sığnaq, Telavi və Nuxa qəzalarının Zaqatala dairəsinə birləşdirilməklə quberniya vahidi yaradılmasını təklif etmişdilər.³¹

Tərəddüdlərə baxmayaraq, sonda 1909-cu ildə Dövlət Duması Cənubi Qafqazda zemstvo yaradılması barədə qərar qəbul etmişdi.³² Sözsüz ki, canişinin

²⁷ **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье. Том IX. Эриванская губерния.** Тифлис, Канцелярия заместника его императорского величества на Кавказе, 1911, с.29.

²⁸ **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье. Том VII. Тифлисская губерния и Закатальский округ,** с.373.

²⁹ **Yenə orada, Материалы по вопросу о введении.....,** с.495.

³⁰ **Yenə orada, Материалы по вопросу о введении.....,** с.59.

³¹ **Yenə orada, Материалы по вопросу о введении.....,** с.60.

³² Дилера Исмаил-заде. **Yenə orada, И.И. Воронцов-Дашков. Кавказский....,** с.153.

qəti mövqeyi də bunda mühüm rol oynamışdı. Bununla belə, yenə də regionda islahat həyata keçirilməmiş qalmışdı.

Balkan müharibələri dövründə (1911-1913) “erməni məsələsi” yenidən diqqət mərkəzində idi. Bu dövrdə erməni ictimai-siyasi xadimləri arasında Osmanlı yaxud Rusiya imperiyası tərkibində muxtariyyətin əldə edilməsi məsələsi fikir ayrılığı yaradırdı. Lakin hər iki dövlətin mövqeyi daşnaklara ümid vermirdi. Rusiya məsələni Avropasız həll etmək istəsə də, güzəştlərə də hazır deyildi. Bu dövrdə Cənubi Qafqazda erməni amilinin möhkəmlənməsi, etnik ziddiyyətlər Rusiyani ehtiyatlı olmağa sövq edirdi. Osmanlı imperiyasından muxtariyyət almaq uğrunda mübarizə aparan ermənilər paralel olaraq Qafqazda inzibati islahat keçirilməsi üçün də təbliğat aparır və müəyyən təkliflərlə çıxış edirdilər. Bu məsələ ilə bağlı Q.Yevanqulovun 1913-1914-cü ildə mətbuatda Qafqazda yeni inzibati islahatın zəruriliyindən bəhs edən yazıları diqqəti cəlb edir. O, yeni bölgünün tarixi və milli kriteriyalara görə aparılmamasını və yeni islahatın əsası kimi aşağıdan başlayaraq xırda inzibati vahidlərin kənd, volost və sahələr yaradılmasını təklif edirdi.³³ Yevanqulov iqtisadi və mədəni əlaqələrlə birləşmiş əhalinin eyni idarə altında olmasını məqsədəuyğun hesab edir, qəzaların təbii olaraq yaranan ərazi vahidliyinə əsaslanmaqla yaradılmasını təklif edirdi.³⁴

1915-ci ilin avqustunda Vorontsovun əvəzinə Qafqaza yeni canişin təyin edilən knyaz Nikolay Romanov da sələfi kimi zemstvo məsələsini həll etməyə çalışdı. 1915-ci il avqustun 8-də Cənubi Qafqazda zemstvo islahatının tətbiqi barədə qanun layihəsi Dövlət Dumasına təqdim edilsə də, Daxili İşlər Nazirliyi ona dəstək verməmişdi.³⁵

1916-cı il zemstvo müzakirələri

Növbəti zemstvo kampaniyası 1915-ci ilin sonu – 1916-cı ildə baş tutdu. Bu zaman zemstvo məsələsinin aktuallaşmasına I Dünya müharibəsindən dolayı yaranan vəziyyət təsir edirdi. Əvvəla, sosial problemlər o dərəcədə ağırlaşmışdı ki, diyarda onların həllinə bilavasitə kömək edə biləcək yerli özünüidarənin yaradılmasını tələb edirdi. Üstəlik, müharibə ucbatından Cənubi Qafqazda demoqrafik vəziyyət xeyli dəyişmiş, ermənilərin bölgədə sayı və siyasi fəallığı artmış, nəticədə milli məsələ daha da aktuallaşmışdı. Yeni şəraitdə müsəlmanların yerli özünüidarə ilə bağlı fəallaşmasına nail olmaq istəyən azərbaycanlı milli demokratik ziyalılar da hərəkətə keçmişdilər. Bu səbəbdən idi ki, məsələnin mühümlüyünə diqqət yönəldən M.Ə.Rəsulzadə öz yazılarında müsəlmanları bu sahədə maarifləndirmək və mənafeələrini müdafiə etmək məqsədilə komissiya yaradılmasının zəruriliyinə diqqət çəkməyə çalışırdı.³⁶ O, mətbuat səhifələrində silsilə məqalələrlə çıxış edərək

³³ Григорий Евангулов. **Местная реформа на Кавказе**. С.Петербург, Новое Время, 1914, с.63.

³⁴ Григорий Евангулов. **Местная реформа на Кавка...**, с.65.

³⁵ Арон Мильман. **Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков**. Баку, Азернешр, 1966. с.294.

³⁶ Мəhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri. III cild. 1915-1916**. Bakı, Elm, 2012, s.259.

xalqı maarifləndirir və zemstvonun ilk öncə kəndlərdə məktəb işinin təşkilindəki rolunu önə çəkirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, müsəlmanlar zemstvo idarələrinin açılmasının yeni vergilər qoyulmasına səbəb olacağından da narahat idilər və Rəsulzadə öz yazılarında bu narahatçılığını da aradan qaldırmağa çalışırdı.³⁷

1916-cı il 26 aprel – 7 may tarixlərində yeni canişinin təşəbbüsü ilə Tiflis şəhərində keçirilən zemstvo müşavirəsində Qafqaz çar administrasiyasından 60, gürcülərdən 38, ermənilərdən 24 və müsəlmanlardan isə 22 nümayəndə iştirak edirdi.³⁸ Sonuncuları təmsil edənlər sırasında Ə.Əmircanov, B.Rüstəmbəyov, M.H.Hacımski, F.Xoyski, İ.Ziyatxanov, Ə.M.Topçubaşov və İ.Hüseynbəyov, M.R.Vəkilov, X.Xasməmmədov, İ.Heydərov, Axund Pişnamazzadə, A.Subhanqulov, Ağa xan İrəvanski, X.Qasımbəyov, H.Zülqədər və digərləri var idi.³⁹ Erməni tərəfini təmsil edənlər arasında uzun müddət zemstvo məsələsi ilə məşğul olan Q.Tumanovun yenə də yer almasına diqqət yetirən M.Ə.Rəsulzadə azərbaycanlıların nümayəndələrinin belə bir nəzəri bilikli nümayəndələri olmamasından narahat olmuşdu.⁴⁰

Hadisələrin gedişindən görüldüyü kimi müşavirə başlayan ilk gündən ortaq məxrəcə gəlmək arzusu müşkül məsələyə çevrilmişdi. Bu barədə mütəmadi olaraq mətbuatda gedən yazılar da deyilənlər barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Müzakirələri geniş işıqlandıran “Kavkazskoye slovo” qəzeti müşavirədə atmosferin zəhərləndiyini və artıq burada millətçi tendensiyaların diktə etməyə başladığını yazırdı.⁴¹ Belə ki, ilk gündən gürcü və azərbaycanlı nümayəndələr arasında mövqe yaxınlığı yaranmışdı və onları şərti olaraq “çoxluq” adlandırdılar. Mövcud vəziyyətdə gürcülər zemstvonun dərhal tətbiqi tərəfdarı kimi çıxış edirdilər.

Əsasən zemstvonun hüquqlarının genişləndirilməsində maraqlı olan gürcülər ərazi dəyişikliklərinə də qarşı çıxaraq bunu hazırkı şəraitdə mümkün hesab etmirdilər. “Çoxluq”un təklifinə görə zemstvo sırf yerli ehtiyacları həll edəcək idarəetmə orqanı olmalı idi. “Azlıq”ı təşkil edən ermənilərin təklifinə görə Cənubi Qafqaz üçün üç pilləli zemstvo tətbiq olunmalı idi ki, bu zaman Rusiyanın daxilində olduğu kimi iki pilləli qəza-quberniya zemstvo vahidlərindən başqa məxsusi Qafqaz üçün ümum-Qafqaz zemstvosu yaradılmalı idi. Bu zaman da mümkün qədər etnik amil nəzərə alınaraq sərhədlər müəyyən edilməli idi.⁴²

Bu müşavirədə də iştirak edən Q.Tumanov mövcud idarəçilik sistemini köklü surətdə dəyişmədən də bir sıra dəyişikliklərə nail olmağı mümkün hesab edirdi. O, rəngarəng tərkibi və özünəməxsus təbii şəraiti olan ərazilərdə ayrıca zemstvo vahidlərinin yaradılmasını təklif edir ki, bu ərazilərə də Yelizavetpol və İrəvan

³⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada, Əsərləri....**, s.396.

³⁸ К земскому совещанию в Тифлисе. **Армянский вестник**, 1916, №15, с.20.

³⁹ Гусейн Минасазов. Мусульмане в земском совещании. **Кавказское слово**, 1916, 29 апреля, №96, с.4, Г.М.сазов Мусульмане в земском совещании. **Кавказское слово**, 1916, 30 апреля, №97, с.5.

⁴⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada, Əsərləri. III cild....**, s. 364.

⁴¹ К земскому совещанию. **Кавказское слово**, 1916, 1 мая, №98, с.4.

⁴² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada, Əsərləri. III cild....**, s.391.

quberniyaları aid idi. Tumanov bu ərazilərdə qəza və polis sahələri sərhədləri ilə eyniyyət təşkil etməyən zemstvo vahidləri yaradılmasını məqsədəuyğun görürdü.⁴³ Həmin ərazidə quberniya zemstvolarını əvəz edəcək iki dairə zemstvosu yaradılmalı idi. Belə ki, Tumanova görə, Yelizavetpolda dağlıq və düzən, İrəvanda şimal və cənub olmaqla zemstvo vahidləri yaradılmalı idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1913-cü ildə bəzi quberniyalarda, o cümlədən Yelizavetpol quberniyasında aqronom sahələri yaradılmışdı. Ermənilər məhz həmin sahələrin əsasında kiçik zemstvoların yaradılmasını təklif edirdilər və bu yolla erməni kəndlilərin azlıqda qaldıqları ərazilərdə onların maraqlarını müdafiə etmiş olurdular. Hesab edilirdi ki, torpaq sahibkarları müsəlmanlar və gürcülər olan yerlərdə erməni kəndlilər bu cür zemstvolarda əsas etibarlı ilə qeyri-erməni imtiyazlı təbəqənin təzyiqindən qurtarmış olacaqdılar. Erməni nümayəndələrinin fikrincə, köçmə maldarların maraqları zemstvo sərhədlərini müəyyən etmək üçün daimi faktor ola bilməzdi.⁴⁴ “Çoxluq” isə hesab edirdi ki, zemstvo yalnız aqrar problemlərlə deyil, məktəb, səhiyyə və s. mühüm problemlərin həlli ilə də məşğul olmalıdır və buna görə də aqrar rayonları əhatə edən zemstvo vahidinin yaradılması məntiqsizdir.⁴⁵

Müşavirədə azərbaycanlıların ən nüfuzlu nümayəndəsi olan Ə.M.Topçubaşov gürcü zadəganı İ.Abxazi ilə razılaşıaraq 1890-cı il əsasnaməsinin islahat üçün əsas götürülməsi təklifini dəstəkləmişdi.⁴⁶ Məsələnin tezliklə həllində maraqlı olan gürcülər hətta qanunda çatışmazlıqlar olsa belə məsələni dərhal həll etmək tərəfdarı idilər.

Vorontsov-Daşkovun fəaliyyətini araşdıran professor Dilarə İsmayılzadə bəhs olunan zemstvo məsələsinə də diqqət yetirərək 1916-cı il diyar müşavirəsi iştirakçıları arasında silki-korporativ xarakterli köklü fikir ayrılığının yarandığını qeyd edir.⁴⁷ O göstərir ki, gürcü zadəganlarının silki hüquqlarını müəyyənləşdirmək üçün 1783-cü il Georgiyevsk traktatı götürüldüyü halda, erməni və azərbaycanlı zadəganların hüquqlarını müəyyənləşdirəcək sənəd yox idi və bu adi hüquqi normalarla müəyyən olunurdu ki, bu zaman da onların torpaq sahibkarı kimi qeydə alınması əsas götürüldü. Azərbaycanda bəy komissiyaları bəylərin silki hüquqlarını müəyyən etdiyindən, azərbaycanlı bəylərə belə bir sənəd veriləcəyi də aydın idi. Ermənilər isə belə olan halda zadəganlarının az olması səbəbindən zemstvo fəaliyyətindən kənar qalmış olurdular.⁴⁸

Erməni nümayəndələr seçkilərdə əmlak senzinin əleyhinə çıxaraq bütün silklərin iştirak edəcəyi zemstvoların yaradılmasına tərəfdar olduqlarını bəyan edirdilər. Erməni ictimai xadimi Xvistorfor Vermişevin: “Biz kütlənin zemstvolarda

⁴³ Георгий Туманов. Задачи земского совещания в Тифлисе. **Кавказское слово**, 1916, 28 апреля, №95, с.2.

⁴⁴ Особое мнение меньшинства. **Кавказское слово**, 1916, 4 мая, №100, с.3.

⁴⁵ Мотивированное мнение большинства. **Кавказское слово**, 1916, 5 мая, № 101, с.3.

⁴⁶ Краевое совещание о земстве. **Кавказское слово**, 1916, 6 мая, №102, с.3.

⁴⁷ Диляра Исмаил-заде. **Yenə orada, И.И. Воронцов-Дашков. Кавказский...**, с.153.

⁴⁸ Диляра Исмаил-заде. **Yenə orada, И.И. Воронцов-Дашков. Кавказский...**

iştirakından qorxmuruq”⁴⁹ fikri də bu mövqeyin ifadəsi idi. Buna görə də müzakirələr sonra mətbuata çıxdıqda zemstvo ətrafında gedən diskussiyalar erməniləri zemstvoların demokratikləşməsi tərəfdarı kimi təqdim etmiş olurdu. Ermənilərin təkliflərinin demokratik prinsiplərə tam uzlaşdığını bildirən erməni mətbuatı müşavirənin nəticəsini irticaçı qüvvələrin qələbəsi kimi qələmə vermişdi.⁵⁰

Meydana çıxan bu fikir ayrılığı həm korporativ, həm də milli mövqe fərqləri ilə şərtlənirdi. Məsələn, həmin vaxt Bakı şəhər idarəsində məsələ müzakirə olunarkən, X.Vermişev Bakıda şəhər, mədəni, qəza zemstvolarının yaradılmasını təklif etdikdə M.H.Hacınski və M.Vəkilovla yanaşı sosial demokrat M.Əzizbəyovun da kəskin etirazı⁵¹ da bunu təsdiq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, I Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan ictimai mühitindəki oyanış da öz bəhrəsini vermişdi. Çünki ermənilərə qarşı azərbaycanlıların imtiyazlı və ictimai fəal təbəqələri öz mövqelərini ortaya qoymuşdular. Lakin burada azərbaycanlıların siyasi qüvvə kimi mövqeyi ifadə olunmamışdı. Bu özünü 1917-ci il inqilabından sonra göstərəcəkdə.

“Azlıq”ın mövqeyinə laqeyd qalan mühafizəkar dairələrin fikrincə isə, ermənilər zemstvoların demokratikləşməsi adı altında Qafqaz Rusiyadan tamamilə ayırmaq istəyirlər və belə vəziyyətdə gürcü-müsəlman zadəganlığı Qafqaz və Rusiya arasında əlaqələndirici ola bilər.⁵²

Ermənilərin mövqələrinə Q.Tumanovun “Russkoye slovo” qəzetinə verdiyi müsahibədə aydınlıq gətirir. O müharibədən sonra yerli millətlərin özlərinin könüllü şəkildə əlahiddələşə biləcəkləri və bunda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan zemstvonun əhəmiyyətli rol oynadığı qənaətində idi.⁵³

Sonda ermənilər ciddi şəkildə müqavimətə rast gələrək, müşavirənin qərarını qəbul etməli olmuşdular. Bu dəfə geri çəkilən erməni ictimai-siyasi xadimləri ilk fürsətdə öz layihələrinin reallaşması üçün yeni cəhd edəcəkdilər. Lakin bu tamamilə fərqli siyasi şəraitdə olacaqdı.

Nəhayət, Tiflis müşavirəsi uzun müzakirələrdən sonra 1890-cı il əsasnaməsi əsas götürülərək qəza, quberniya zemstvoları yaradılmasını qərara ala bilmişdi.

Müşavirədən sonra oktyabrın 14-də Zaqatala əhalisinin təmsilçiləri də canişinə müraciət etmiş və Zaqatala dairəsində müstəqil zemstvonun yaradılmasını xahiş etmişdilər.⁵⁴ Dairənin inzibati sərhədlərinə gəldikdə Qunib, Samur dairələrinin bir hissəsi və Sığnaq, Telavi və Nuxa, Yelizavetpol, Ərəş qəzalarının da bir hissəsinin ona birləşdirilərək ayrıca quberniya inzibati vahidi yaradılması, əgər bu mümkün olmasa, həmin ərazilərin yalnız zemstvo kimi birləşdirilməsi təklif edilmişdi. Lakin məsələ yenə həllini tapmamışdı.

⁴⁹ Краевое совещание о земстве. **Кавказское слово**, 1916, 11 мая, №105, с.3.

⁵⁰ К земскому совещанию в Тифлисе. **Армянский вестник**, 1916, №15, с.21.

⁵¹ Совещание о земстве. **Баку**, 1916, 22 апреля, №89, с.3.

⁵² Заметки. **Баку**, 1916, 4 мая, №100, с.3.

⁵³ Беседа с. Кн. Тумановым. **Баку**, 1916, 21 апреля, №88, с.3-4.

⁵⁴ **Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində XIX-XX əsrlər**. I cild. Bakı, Turxan NPB, 2013, s.....

Çətinliklə olsa da, Cənubi Qafqazda zemstvo idarəsi barədə əsasnamə hazırlanaraq hökumətə təqdim edilmiş, 1917-ci ilin fevralın 3-də Petroqradda keçirilən müşavirədə isə Qafqazda zemstvonun tətbiqi məsələsi bir daha müzakirə edilmişdi. Lakin Rusiyada başlanan inqilab çarizm üsul idarəsini devirərək yerli idarəçiliklə bağlı köklü dəyişikliklərin yaranmasına rəvac verdi.

Fevral inqilabından sonra Cənubi Qafqazda zemstvo müzakirələri

Çarizmin devrilməsindən sonra yerlərdə idarəçilikdə demokratikləşmə məsələsi də aktuallaşmağa başladı. Sözsüz ki, Müvəqqəti Hökumətin demokratikliyinin nümayişi yerlərdə demokratik idarə orqanlarının, ələlxüsus da özünüidarə orqanların yaradılması ilə ola bilərdi.

İnqilab bütün Rusiya ərazisində milli siyasi qüvvələrin açıq fəaliyyətinə imkan yaratdı ki, bu da öz növbəsində Cənubi Qafqaz xalqlarının da bu fürsətdən maksimum yararlanma cəhdlərinə stimül verdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk vaxtlar digərləri kimi erməni milli siyasi qüvvələri də Müvəqqəti Hökumətə etimad nümayiş etdirərək, vaxtı çatmadan milli məsələni qabartmamaq, erməni muxtariyyatı məsələsini qəti tələb etməmək mövqeyini bildirmişdilər.⁵⁵ Lakin bu sadəcə taktiki addım idi və tezliklə Daşnak-sutyun partiyası Cənubi Qafqazın inzibati bölgüsündə dəyişiklik tələbləri irəli sürməyə başladı.⁵⁶ 1917-ci ilin aprelində Daşnaksutyunun Qafqaz qurultayında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə çıxarılmaq üçün minimum proqramı elan edildi. Burada 1907-ci ildə olduğu kimi Rusiyada federativ respublika yaradılması və bu respublikaya Cənubi Qafqazın 3 kantonunun (erməni, gürcü və tatar) daxil edilməsi, qarşılıqlı razılışma əsasında bu kantonların Zaqaqfaziya Federasiyasını təşkil etməsi⁵⁷ tələb edilirdi. Kantonların yaradılması və quberniyalara bölgü aparılması zamanı mümkün qədər yekcins qrupların nəzərə alınması məqsədəuyğun hesab edilirdi.⁵⁸

İnqilabdan dərhal sonra mart ayında Müvəqqəti Hökumət tərəfindən yerli idarəçilik və özünüidarə islahatına hazırlıq məqsədi ilə xüsusi müşavirə çağırılmışdı. Müşavirədə daşnak A.Xatisov (Xatisyan) yenidən öz layihəsi ilə çıxış etmişdi. Məhz orada irəli sürülmüş müddəalar da komissiyanın bəyəndiyi layihənin əsasına qoyulmuşdu.⁵⁹ Xatisov erməni və müsəlman əhalinin ayrılmasını obyektiv zərurət kimi dəyərləndirir və bu prinsipə əsaslanaraq Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının inzibati baxımdan yenidən bölgüsünü təklif edirdi. Xatisovun layihəsinə görə, Yelizavetpol quberniyası iki hissəyə-dağlıq (erməni) və düzən (müsəlman) hissələrə ayrılmalı, Qazax və Yelizavetpol qəzalarının dağlıq ərazilərindən, Şuşa, Cavanşir,

⁵⁵ Тактика момента. **Баку**, 1917, 29 марта, №71, с.5.

⁵⁶ Партия Дашнакцутюн. **Баку**, 1917, 21 апреля, №87, с.4.

⁵⁷ Резолюция съезда партии Дашнакцутюн. **Каспий**, 1917, 22 ноября, №249, с.6.

⁵⁸ В Партии Дашнакцутюн. **Баку**, 1917, 28 апреля, № 93, с.5.

⁵⁹ Rəşad Rüstəmov və digərləri. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü**. Bakı, Turxan NPB, 2018, s.70.

Zəngəzur qəzalarının ərazisindən Gəncək (Qandzask) quberniyası yaradılmalı idi. Belə olan halda quberniyanın 528 minlik əhalisinin 75%-ni ermənilər təşkil edəcəkdilər.⁶⁰ Gəncək quberniyasına Qazax və Yelizavetpol qəzalarının bir hissəsi və Gəncə şəhərinin sağsahil hissəsi daxil olan Karvansara, Gəncək, Şuşa və Zəngəzur qəzalarından ibarət idi.⁶¹ Eləcə də, Tiflis quberniyasında ermənilərin kompakt yaşadığı Borçalı qəzasının Lori nahiyəsini və Axalkələk qəzasını, habelə Qars vilayətində ermənilərin çoxluğa malik olduğu Qars və Kağızman dairələrini, İrəvan quberniyasında Aleksandropol quberniyasını və Eçmiədzin qəzasının 4 nahiyəsini ayıraraq, Aleksandropol quberniyasının yaradılması təklif olunurdu.⁶² Nəticədə ermənilər 719 min əhalisi olan ikinci quberniya əldə etmiş olurdular ki, onun da əhalisinin 66%-ni ermənilər, 17%-ni müsəlmanlar, 17%-ni digər millətlərin nümayəndələri təşkil edirdi.⁶³ Xatisov öz layihəsi ilə Qafqazda milli müvazinətin yaradılacağı və dövlətçilik baxımından da bunun məqsədəuyğun olacağını⁶⁴ əsaslandırmağa çalışmışdı. Beləliklə, əgər çarizm zamanı mövcud olan Cənubi Qafqazın inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən ermənilər sadəcə İrəvan quberniyasında say üstünlüyünə malik idilərsə, Xatisovun layihəsinin gerçəkləşəcəyi təqdirdə onlar artıq üç quberniyada say çoxluğu əldə etmiş olacaqdılar. Əslində bununla Cənubi Qafqazda etnik erməni dövləti yaradılmasının bir növ hüquqi təməli qoyulmuş olurdu.⁶⁵

1917-ci ilin yayında Müvəqqəti Hökumət mövcud siyasi şəraitdən yararlanaraq bu istiqamətdəki işləri yenidən fəallaşdırmağa cəhd etmişdi. Belə ki, iyunun 20-də Petroqradda Rusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərlə bağlı əsasnamənin layihəsini hazırlamaq məqsədi ilə Cənubi Qafqazdan dəvət edilən milli və siyasi təşkilatların nümayəndələrinin iclası keçirilirdi. Daxili işlər nazirliyi buraya gəlmiş nümayəndələrin iştirakı ilə Cənubi Qafqazda zemstvonun tətbiqi üçün layihə hazırlamaq üçün Xüsusi Müşavirə çağırırdı.⁶⁶ İyunun 27-də keçirilən müşavirə zemstvo özünüidarəsi islahatının əsaslarını müəyyən etdi. Petroqrad müşavirəsi zemstvoların yaradılması zamanı əsas tutulacaq prinsiplərdən biri milli tərkibə yekcins olan 10-15 min əhalinin yaşadığı kiçik əraziləri zemstvo vahidi kimi götürürdü. Eyni zamanda zemstvolar proporsionallıq prinsipi əsasında formalaşdırılmalı idi. Müvəqqəti Hökumət yeni islahatda yekcins etnik tərkibə əsaslanan inzibati bölgü tətbiq etməyə niyyətli idi. Lakin Müvəqqəti Hökumətin bu məsələdə

⁶⁰ Rəşad Rüstəmov və digərləri. *Yenə orada, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadim....*, s.71.

⁶¹ **Объяснительная записка по проекту об изменениях границ губерний и уездов Закавказского края.** (R.Rüstəmov və digərləri. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü* kitabında) s.235-236.

⁶² Rəşad Rüstəmov və digərləri. *Yenə orada, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadim....*, s.71.

⁶³ Rəşad Rüstəmov və digərləri. *Yenə orada, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadim...*

⁶⁴ *Yenə orada, Объяснительная записка....*, c.241.

⁶⁵ Rəşad Rüstəmov və digərləri. *Yenə orada, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadim....*, s.71.

⁶⁶ *Yenə orada, Административный передел....*, с.6.

bütün yerli qüvvələrlə hesablaşmadığı aydın oldu. Belə ki, azərbaycanlıların nümayəndəsi qismində F.X.Xoyski də sözügedən müşavirəyə dəvət olunmuşdu. F.X.Xoyski iki iclasda iştirak etdikdən sonra müşavirəyə müraciət ünvanlanmışdı. Aydın idi ki, A.Xatisovun təklif etdiyi inzibati bölgü azərbaycanlıların təsərrüfat həyatına böyük əngəllər yaradaraq və onların mənafeyinə zidd olacaqdı. Bu səbəbdən də F.X.Xoyski müraciətində artıq Xüsusi Zaqafqaziya Komissarlığı (XZK) yanında bütün millətlərin nümayəndələrinin daxil olduğu müvafiq komissiyanın yaradıldığını (Komissiyaya azərbaycanlılardan M.Vəkilov, X.Sultanov daxil idilər.⁶⁷) bildirərək, Petroqradda belə bir müşavirənin işinə ehtiyac olmadığını əsaslandırmağa çalışmışdı. F.X.Xoyski Yelizavetpol quberniyasının dağlıq və düzən hissəsinin bir-birilə sıx təsərrüfat və iqtisadi əlaqələrə malik olduğu və coğrafi xüsusiyyətlərin onların ayrılmasına imkan vermədiyini, belə bir zemstvo vahidlərinin yaradılacağı təqdirdə düzənlikdə yaşayan və köçmə maldarlıqla məşğul olan müsəlman əhalinin təsərrüfatına ciddi maneə törənəcəyini, digər tərəfdən isə dağlıq hissədə yaşayan ermənilərin də düzənlikdə istehsal olunan taxıl məhsuluna ehtiyacı olduğunu, zemstvoların nəzərdə tutulduğu kimi sırf etnik əlamətə görə müəyyənləşməsinə mümkün olmadığını bildirmişdi. Çünki ermənilərin çoxluq təşkil etdiyi qəzalarda müsəlmanlar azlıqda qalsalar da yenə də 35% – qədərini təşkil edirdilər və bu halda da etnik əlamətə görə aparmaq düzgün deyildi.⁶⁸ Görünür ki, həmin vaxt F.X.Xoyskinin qəti mövqeyi nəticəsiz qalmamışdı. Çünki mübahisə doğuracaq ərazilərdə inzibati vahidlərin yaradılması işi XZK-nin ixtiyarına verilmişdi.

İyulun sonunda Daxili İşlər Nazirliyi layihəni müzakirə üçün XZK-ya təqdim etmişdi. Avqustun əvvəllərində isə Müvəqqəti Hökumətin Qafqaz İşləri üzrə Komissarından Cənubi Qafqazda torpaq islahatının keçirilməsi, quberniya və qəzaların sərhədlərinin yenidən bölüşdürülməsi barədə XZK-yə təlimat göndərilmişdi. Adıçəkilən komissiyaya Nabokov başçılıq edirdi və ermənilər üçün inzibati vahidin yaradılması ilə bağlı xeyli canfəşanlıq edən, Ümum-Rusiya Zemstvo İttifaqının səlahiyyətli, millətçi mövqe nümayiş etdirən Q.Yevanqulov onun köməkçisi idi.⁶⁹ Qeyd etmək lazımdır ki, iyunun 29-da knyaz Z.Avalovun təklifi üzrə etnoqrafik yekcinslik əsasında quberniyanın yenidən bölüşdürülməsi məqsədi ilə Qafqaz diyarının yeni inzibati bölgüsü layihəsini hazırlamaq üçün komissiya da yaradılmışdı ki, buraya da Z.Avalov, S.Avaliani, V.Dabaqiyev, A.Kalitopov, M.Rostomyan, Xatisov, F.Xoyski, Ə.Şeyxülislamov daxil edilmişdi.⁷⁰

Bundan sonra Tiflisdə Fəhlə və Əsgər Sovetinin Diyar Mərkəzi, siyasi partiya və şəhər özünüidarə deputatları nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən müşavirədə mübahisəli ərazilərdə inzibati məsələlərinin həlli XZK-ya tapşırılmış və XZK (qurumun və ya onun) yanında Ter-Qazaryanın rəhbərliyi altında hər millətin nümayəndələrinin daxil olduğu komissiya yaradılmışdı. İki ay ərzində komissiyada

⁶⁷ В Особом Закавказском Комиссариате. **Каспий**, 1917, 24 июня, №138, с.6.

⁶⁸ О переделе административных единиц в Закавказье, **Каспий**, 1917, 29 июля, №168, с.6.

⁶⁹ О новом Петроградском комиссарстве. **Каспий**, 1917, 18 июля, №158, с.6.

⁷⁰ Григорий Евангулов. Местная реформа на Кавказе. **Баку**, 1916, 9 июля, №150, с.1.

müzakirələr bir nəticə verməmişdi. Nəhayət, XZK-nın oktyabrın 14 və 15-də keçirilən Diyar Sovetinin, şəhər özünüidarəsinin və ayrı-ayrı partiya nümayəndələrinin iştirak etdiyi iclaslarında Müvəqqəti Hökumətin təqdim etdiyi, əslində isə Xatisovun layihəsi müzakirə edilmişdi.⁷¹ Layihədən aydın olurdu ki, ermənilər Aleksandropol, İrəvan, Yelizavetpol quberniyaları əsasında erməni vilayətinin yaradılmasını istəyirdilər. Lakin bu zaman həmin vilayətlərdə azlıqda qalan müsəlmanların ümumi sayının kifayət qədər çox olmasından dolayı gələcəkdə milli ziddiyyətlərə səbəb olacağı əsas gətirilərək dərhal etiraz edilmişdi.⁷²

Bu müşavirə gedişində də məsələ ilə bağlı erməni, azərbaycanlı və gürcülərin mövqelərində fərqlər ortaya çıxmışdı. Üstəlik, gürcülər burada həm öz milli maraqlarının müdafiəçisi, həm də Müvəqqəti Hökumətin yerli orqanı olan XZK timsalında yeni Rusiyanın dövləti maraqlarının müdafiəçiləri rolunda çıxış edirdilər. Müşavirədə çıxış edən Ümum-Rusiya Zemstvo Müşavirəsinin sədri B.Veselovski Cənubi Qafqazın mübahisə doğurmayan quberniyasında dərhal zemstvonun tətbiqini, mübahisə doğuran ərazilərdə isə tərəflər arasında razılıq yarandıqdan sonra tətbiq olunmasını təklif etdikdə A.Çxenkeli buna etiraz edərək Zaqaqaziya üçün bu qaydada zemstvonun tətbiqinin yolverilməz olduğunu bildirmişdi. Çünki Rusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərə qədər bu məsələ həll olmadığı halda yeni qanunvericilik əsasında həlli lazım gələcəkdi və müddət də xeyli uzanacaqdı. XZK-nın əsas məqsədi Müəssislər Məclisi çağırılana qədər məsələnin həllinə nail olmaq idi. Bu səbəbdən də Çxenkeli Müvəqqəti Hökumətin dərhal Cənubi Qafqazın hər yerində zemstvonun tətbiqi barədə dekret verməsi, mübahisəli ərazilərdə isə razılıq əldə edildikcə dekretin tətbiq olunmasını nəzərdə tutan kompromis variant təklif etmişdi.⁷³

Sözügedən müşavirə başlayarkən ermənilərin konkret siyasi məqsədləri var idi. 1917-ci ilin oktyabrında Daşnaksutyun partiyasının təşəbbüsü ilə keçirilən Erməni milli qurultayı qətnamə qəbul edərək erməni milli hərəkatının əsas vəzifəsinin “Rusiya Ermənistanın” muxtariyyətinin yaradılması olduğunu bəyan etmişdi.⁷⁴ Bu səbəbdən də ermənilər məsələnin yerində və qəti həllinə nail olmağa çalışırdılar. Daşnaksutyun partiyasının üzvlərinin Çxenkelinin təkliflərinə, yəni mübahisəli ərazilərdə hissə-hissə zemstvoların yaradılmasına qarşı çıxaraq dərhal bölgünün müəyyənləşdirilməsinə başlanmasını təklif etmələri də⁷⁵ bununla bağlı idi. Daşnaklardan fərqli olaraq, erməni eserlərin nümayəndəsi Atabekyan bölgünün milli deyil, iqtisadi əlamətə görə aparılmasını təklif edirdi.⁷⁶ İlk baxışda bu fərqli

⁷¹ Сoвeщaниe o зeмствe в Зaкaвкaзьe. **Кaспий**, 1917, 22 oктябpя, №237, c.8.

⁷² **Журнал сoвeщaния пpи Oсoбoм Зaкaвкaзскoм Кoмитeтe** (Rəşad Rüstəmov **vd.** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü kitabında), s.244.

⁷³ **Yenə orada, Журнал сoвeщaния пpи Oсoбoм Зaкaвкaзскoм Кoмитeтe...**, c.244.

⁷⁴ Rəşad Rüstəmov və digərləri. **Yenə orada, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadim...**, s.69.

⁷⁵ **Yenə orada, Журнал сoвeщaния пpи Oсoбoм Зaкaвкaзскoм Кoмитeтe...**, c.245.

⁷⁶ **Yenə orada, Журнал сoвeщaния пpи Oсoбoм Зaкaвкaзскoм Кoмитeтe...**, c.249.

yanaşma kimi görünsə də, təsərrüfat xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması da sonda faktiki olaraq etnik yekcinsliyin təmin olunması ilə bölgü aparılmasına gətirib çıxaracaqdı. Başqa sözlə, erməni eserlər eyni məsələni iqtisadi amilləri önə çəkməklə həll etməyə cəhd edirlər.

Müşavirədə Azərbaycan ictimai-siyasi düşərgəsini M.Y.Cəfərov, L.Behbudov, Ə.Şeyxülislamov, X.Məlikaslanov, Ə.Pepinov təmsil edildi. Azərbaycanlı nümayəndələr yekdillik nümayiş etdirərək, ermənilərin əzəli Azərbaycan torpaqları hesabına faktiki olaraq öz milli inzibati-ərazi qurumlarını yaratmaq cəhdlərinə qarşı çıxmışdılar.⁷⁷ Onlar ermənilərin məsələnin həllini Petroqrada ötürülməsi cəhdinin də qarşısını ala bilmişdilər.⁷⁸

Uzun müzakirələrdən sonra müşavirədə N.V.Ramişvili tərəfindən təqdim olunan və Çxenkeli tərəfindən düzəliş edilən qətnamə qəbul edilmişdi: Burada qeyd edilirdi ki, Müvəqqəti Hökumətin dekreti ilə sərhədlərin müəyyənləşməsində problem yaranmayan quberniyada zemstvolar yaradılsın, bu istiqamətdə bütün mübahisəli ərazilərdə – bütün İrəvan quberniyasının, Ərəş və Nuxa istisna olmaqla Yelizavetpol quberniyasının mübahisəli ərazilərində və Qars vilayətinin Qars və Kağızman dairələrində, Tiflis quberniyasının Borçalı və Axalkələk qəzalarında volost (çar Rusiyasında qəzalardan kiçik inzibati vahid – A.Ə.) zemstvoları tətbiq edilsin və yenidən bölgünün aparılması XZK-ya həvalə edilsin. 3-cü bənddə isə Müvəqqəti Hökumətin dekreti ilə bütün mübahisəli ərazilərdə əvvəlcə sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi aparıldıqdan sonra zemstvo yaradılması qeyd edilirdi. Bununla razılaşmayan Ter-Qazaryan isə daşnakların dəstəklədiyi qətnaməni səsə qoymaq istədikdə bu keçməmiş və daşnaklar iclası tərək etmişdilər.⁷⁹

Qeyd etmək lazımdır ki, burada gürcülər Tiflis quberniyasının Axalkələk və Borçalı qəzalarının İrəvan quberniyasına birləşdirilməsinə etiraz etmişdilər.

Bir neçə gündən sonra oktyabrın 23-də isə Cənubi Qafqaz diyarının quberniya komissarları və şəhər başçılarının qurultayında yenidən bu məsələ müzakirə edilmişdi.⁸⁰ Çxenkelinin Daxili İşlər Nazirliyinə ünvanlandığı 31 oktyabr tarixli məktununda XZK və inqilabi təşkilatların köməyi ilə indiyə kimi barışmaz mövqedə olan müsəlman nümayəndələrin böyük güzəştlərə getmələrinə nail olunduğunu diqqətə çatdırır.⁸¹ Məlum olur ki, müxtəlif siyasi təmayüllü erməni siyasi qüvvələri – daşnaklar, Erməni Xalq Partiyası, eserlərin Zaqafqaziya Vilayət Komitəsinin və Diyar Ordu Sovetininin erməni üzvləri mübahisəsiz ərazilərdə

⁷⁷ Rəşad Rüstəmov və digərləri. **Yenə orada, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadim....**, s.72.

⁷⁸ **Yenə orada, Журнал совещания при Особом Закавказском Комитете....**, c.248.

⁷⁹ **Yenə orada, Совещание о земстве в Закавказье....**, c.8.

⁸⁰ **Выписка из журнала Съезда губернских комиссаров 23 октября 1917**, (Rəşad Rüstəmov və digərləri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü kitabında), s.271.

⁸¹ **Отношение ОЗАКОМ-а Министру Внутренних дел, 31 октября 1917 г.** (Rəşad Rüstəmov və digərləri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü kitabında) s.265.

dərhal inzibati bölgü aparılması və mübahisəli ərazilərdə komissiyanın təqdim etdiyi layihə əsasında dekret verilməsini istəyirlər.⁸²

Erməni eserlərinin mövqələrinə Ümum-Rusiya Sosialist İnkilabçılar Partiyasının (eser) Zaqafqaziya Vilayət Komitəsinin nümayəndəsi A.Tumanovun 31 oktyabr tarixli müraciəti də aydınlıq gətirir. Aydın olur ki, eserlər zemstvo məsələsinin həllinə ona görə tələsirdilər ki, Ümum-Rusiya Müəssislər Məclisinin işə başlaması ilə bu işin həyata keçirilməsi üçün hüquqi və texniki imkan əldə etmək mümkün olmayacaqdı. Müraciətdə qeyd olunurdu ki, digərlərindən daha çox cəbhə xəttinə yaxın olan erməni vilayətlərinin idarəçiliyinin və təsərrüfat özünüidarəsini qaydaya salınmasına ehtiyac vardır və bölgü zamanı problem yarandığı halda bu yerlərdə həll edilə bilər.⁸³

Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər sona qədər öz mövqələrinin üzərində dayanmışdılar. XZK-nin Müvəqqəti Hökumətə təqdim edilən dekret layihəsi qəbul edilərkən Çxenkeli və Cəfərov lehinə, Papaçanov isə əleyhinə səs vermişdi.⁸⁴

Bu dövrdə Zaqatala dairəsinin Tiflis quberniyasına birləşdirilməsi məsələsi də yenidən gündəmə gəlmişdi. 1917-ci ilin mayında Zaqatala dairə komissarı XZK-na məruzəsində dairə komitəsi üzvlərinin və əhalinin iradəsini ifadə edərək bunun yolverilməz olduğu bildirmişdi.⁸⁵

Nəhayət, Oktyabr çevrilişindən sonra məsələnin həllinə bir daha cəhd olunmuşdu. Bu zaman XZK-ni əvəz edən Zaqafqaziya Komissarlığı ilə yanaşı gürcü, müsəlman, erməni milli şuraları da regionda nüfuzlu siyasi subyektlərə çevrilmişdilər. Məsələnin həllində önə çıxan bu amil artıq Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən təşkil olunan növbəti, noyabrın 24-də keçirilən müşavirədə özünü göstərmişdi. Cənubi Qafqazda Zemstvonun tətbiqinə dair Komissiyanın iclasında qərara alınmışdı ki, Müvəqqəti Hökumətin böhranı səbəbindən zemstvo layihəsi həyata keçmədiyindən Zaqafqaziya Komissarlığından xahiş edilsin ki, dərhal zemstvo barədə dekret versin. Mübahisəsiz ərazilərdə bu islahat dərhal həyata keçirilməli, mübahisəli ərazilərə gəldikdə isə, milli şuralar tərəfindən təqdim olunan qərarlar nəzərə alınmalı idi.⁸⁶

Nəhayət, uzun müzakirələrə səbəb olan zemstvo məsələsi 1917-ci ilin sonunda Zaqafqaziya Komissarlığının müvafiq dekreti ilə yekunlaşmışdı. Dekretə görə zemstvo idarəsi mübahisəsiz ərazilərdə tətbiq olunmalı idi, mübahisəli ərazilərdə

⁸² *Уенə огада, Журнал совещания при Особом Закавказском Комитете...*, с.267.

⁸³ *Мотивированное мнение по вопросу о введении земства в Закавказье.... 31 октября 1917 г.* (Rəşad Rüstəmov və digərləri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü kitabında), s.264.

⁸⁴ *Отношение ОЗАКОМ-а Министру Внутренних Дел...*, s.269.

⁸⁵ *Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində XIX-XX əsrlər. I cild. Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi və Gürcüstan Mərkəzi Ən Yeni Tarix Arxivinin Sənədləri.* Bakı, Turxan NPB, 2013, s.169.

⁸⁶ *Совещание комиссии по введению земства в Закавказском крае* (Rəşad Rüstəmov və digərləri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü kitabında), s.275

isə bir ay müddətində milli mərkəzlərlə işləyərək, inzibati bölgü həyata keçirməli idi. Faktiki olaraq bu dekret yalnız gürcülərin əraziləri üçün keçərlil olacaqdı. Çünki bu zaman artıq Azərbaycan ərazilərində Zaqafqaziya Komissarlığının hakimiyyətindən bəhs etmək olmazdı. Bakı quberniyasında Bakı Soveti möhkəmlənməkdə idi, digər ərazilərdə isə hərəc-mərclik baş alıb gedirdi. Sözsüz ki, dekret erməni tərəfini qane etməmişdi. Bu səbəbdən idi ki, daşnakların “Orizon” qəzeti hiddətlə yazırdı: “Erməni demokratiyası komissarlığın bu dekretində özünə ünvanlanan kobud təhqir və şərəfsizliyi görməyə bilməz”⁸⁷ Lakin bu zaman ermənilər Cənubi Qafqazda öz inzibati məqsədlərini həyata keçirmək üçün artıq başqa müstəvidə erməni muxtariyyətini reallaşdırmağa çalışmaqda idilər.

Nəticə

Beləliklə, 1905-1917-ci illərdə dəfələrlə Cənubi Qafqazda zemstvo məsələsinin müzakirəsi regionda milli münasibətlərin xarakteri və əsasən erməni və gürcü ictimai siyasi dairələrinin diyarın inzibati bölgüsünə dəyişiklik etmək cəhdləri ilə bağlı məqamlara aydınlıq gətirir.

Rusiyanın mərkəz quberniyalarında tətbiq olunan və mahiyyətinə görə mütərəqqi hesab olunan zemstvo idarəçiliyinin Cənubi Qafqazda tətbiq olunmaması regionun xüsusiyyətləri ilə bağlı idi. Milli amillərlə yanaşı çarizmin zemstvonun tətbiqinin diyarda separatçılıq cəhdlərinin artmasına gətirib çıxaracağına dair mövqeyi bunda mühüm rol oynamışdı.

Məhz bu müzakirələr erməni ictimai siyasi dairələrinin gələcəkdə öz nəticəsini verəcək olan Cənubi Qafqaz quberniyalarında inzibati dəyişikliklərə nail olmaq cəhdlərindəki dinamikanı üzə çıxarmaq baxımından diqqət cəlb edir. Həmçinin zemstvo müzakirələri Zaqatala dairəsi ətrafında Azərbaycan və Gürcüstan Cümhuriyyətləri arasında yaranan ərazi mübahisəsinə aydınlıq gətirir.

1909-cu ildən sonrakı müzakirələrdə milli maraqların ziddiyyət yaratdığını aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür, hansı ki, gürcülər, azərbaycanlılar və ermənilər arasında milli və millətçi ideyaların bu və ya digər dərəcədə vüsət alması ilə bağlı idi. XIX sonlarından ermənilər XX əsrin əvvəllərindən isə azərbaycanlılar arasında siyasi təşkilatlanma iki xalq arasında münasibətləri yeni müstəviyə keçirmişdi. Məhz idarəçilik məsələləri bir indikator kimi milli münasibətlərin kövrəkliyini göstərirdi. Qeyd olunan zaman kəsiyində hadisələrə nəzər yetirəndə erməni tərəfinin bu məsələyə daha çox diqqət yetirməsi təsəvvürü yaranırdı. Əvvəlcə gürcülər və azərbaycanlılar korporativ maraqlara görə, daha sonra yeni şərtlər ortaya çıxdıqda milli və siyasi maraqlarda görə ermənilərə qarşı durmuşdular. Bu vəziyyət erməniləri daha radikal islahatçı və demokratik prinsiplərin müdafiəçisi, azərbaycanlıları isə mühafizəkar mövqe tərəfdarı kimi təqdim edirdi.

Zemstvo müzakirələrinin gedişatı Azərbaycan ziyalıları və ictimai fəallarının diqqətini bu məsələyə cəlb etmişdi. Zemstvo müzakirələri həm də onu göstərdi ki, kənardan ciddi müdaxilə olmadığı təqdirdə azərbaycanlılar öz maraqlarını kifayət qədər müdafiə edə bilmişdilər.

⁸⁷ Армянская пресса. **Каспий**, 1917, 13 декабря, №272, с.6

Zemstvo institutu 1917-ci ilin yayından daxili Rusiya ərazisində sovetlərin təşkili və onların bolşeviklərin səyi ilə yerli özünüidarə orqanlarının səlahiyyətlərini mənimsəməyə başlamasından sonra əhəmiyyətini itirərək aradan çıxmaqda idi. Halbuki Cənubi Qafqaz üçün zemstvonun təşkili üç millətin birgəyaşayışını, özünüidarə bacarığını ortaya qoyacaq bir vasitə ola bilərdi. Lakin Cənubi Qafqazda hər hansı ictimai siyasi layihənin uğuru bilavasitə burada milli münasibətlərdən asılı idi ki, bəhs edilən dövrdə bu münasibətlərdə ziddiyyət artmaqda idi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **Azərbaycan tarixi: [7 cildə] V cild (1900 27 fevral – 1920).** Bakı, “Elm”, 2001, 672 s.
2. **Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində XIX-XX əsrlər. I cild. Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi və Gürcüstan Mərkəzi Ən Yeni Tarix Arxivinin Sənədləri.** Bakı, “Turxan” NPB, 2013, 552 s.
3. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Əsərləri. III cild. 1915-1916,** tərt.ed., Ş.Hüseynov. – Bakı, “Elm”, 2012, 596 s.
4. Rüstəmov Rəşad və digərləri. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü.** Bakı, “Turxan” NPB, 2018, 440 s.
5. Üzeyir. Zemstvo nədir?. **Tərəqqi,** 1909, № 159.
6. Административный передел в Закавказье, **Каспий,** 1917, 21 декабря, №279.
7. Амбарцумян Карина. «А.И. Хатисов «Русская революция и образование Республики Армения на Кавказе (1917–1918 гг.)»». **Диалог со временем.** 2017, Вып. 60, с.365-383. <https://roii.ru/r/1/60.25>
8. Армянская пресса. **Каспий,** 1917, 13 декабря, №272.
9. Беседа с. Кн. Тумановым. **Баку,** 1916, 21 апреля, №88.
10. В Особом Закавказском Комиссариате. **Каспий,** 1917, 24 июня, №138.
11. В Партии Дашнакцютюн. **Баку,** 1917, 28 апреля, №93.
12. **Выписка из журнала Съезда губернских комиссаров 23 октября 1917.** Rüstəmov Rəşad və digərləri. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü” kitabında, s.271-274.
13. Герасименко Григорий. **Земское самоуправление в России.** Москва, Наука, 1990, 264 с.
14. Евангулов Григорий. **Местная реформа на Кавказе.** С.Петербург, «Новое Время», 1914, 67 с.
15. Евангулов Григорий. Местная реформа на Кавказе. **Баку,** 1916, 9 июля, №150.
16. **Журнал совещания при Особом Закавказском Комитете.** Rüstəmov Rəşad və digərləri. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü” kitabında, s. 243-262.
17. Заметки. **Баку,** 1916, 4 мая, №100.
18. Ирада Багирова. **Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века.** Баку, «ЭЛМ», 1998, 336 с.

19. Исмаил-заде Диляра. **И.И. Воронцов-Дашков. Кавказский наместник.** Москва, Центрполиграф, 2005, 511 с.
20. К земскому совещанию. **Кавказское слово**, 1916, 1 мая, № 98.
21. К земскому совещанию в Тифлисе. **Армянский вестник**, 1916, №15.
22. Краевое совещание о земстве. **Кавказское слово**, 1916, 6 мая, №102.
23. **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье. Том I. Бакинская губерния, Бакинское градоначальство и промышленный район.** Тифлис, Канцелярия наместника его императорского величества на Кавказе, 1915, 635 с.
24. **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье. Том IX. Эриванская губерния.** Тифлис, Канцелярия наместника его императорского величества на Кавказе, 1911, 111 с.
25. **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье. Том VII. Тифлисская губерния и Закатальский округ.** Тифлис, Канцелярия наместника его императорского величества на Кавказе, 1910, 602 с.
26. Мильман Арон. **Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков.** Баку, Азернешр, 1966, 316 с.
27. Минасазов Гусейн. Мусульмане в земском совещании. **Кавказское слово**, 1916, 29 апреля, №96.
28. Минасазов Гусейн. Мусульмане в земском совещании. **Кавказское слово**, 1916, 30 апреля, №97.
29. Мотивированное мнение большинства. **Кавказское слово**, 1916, 5 мая, №101.
30. **Мотивированное мнение по вопросу о введении земства в Закавказье...** 31 октября 1917 г. Rüstəmov Rəşad və digərləri. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü” kitabında, s.263-264.
31. О новом Петроградском комиссарстве. **Каспий**, 1917, 18 июля, №158.
32. О переделе административных единиц в Закавказье. **Каспий**, 1917, 29 июля, №168.
33. **Объяснительная записка по проекту об изменениях границ губерний и уездов Закавказского края.** Rüstəmov Rəşad və digərləri. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü” kitabında, s.232-242.
34. Особое мнение меньшинства. **Кавказское слово**, 1916, 4 мая, №100.
35. **Отношение ОЗАКОМ-а Министру Внутренних Дел, 31 октября 1917г.** Rüstəmov Rəşad və digərləri. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü” kitabında, s.267-270.
36. Партия Дашнакцутюн. **Баку**, 1917, 21 апреля, № 87.
37. Прасолов Дмитрий. Земский вопрос в общественно-государственном взаимодействии на Кавказе в конце XIX – начале XX в. **Кавказология**, 2020, №4 с.69-94.
38. Резолюция съезда партии Дашнакцутюн, **Каспий**, 1917, 22 ноября, №249.

39. Семин Орест. **Основные вопросы местного самоуправления: земская реформа на Кавказе и в нефтепромышленном районе г. Баку, с приложением обзора коммунальных положений Зап. Европы и России и земской сметы Закавказского края.** Баку, «Труд», 1910, 107 с.
40. **Совещание комиссии по введению земства в Закавказском крае / Rüstəmov Rəşad və digərləri. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü” kitabında, s.275-276.**
41. Совещание о земстве. **Баку**, 1916, 22 апреля, №89.
42. Совещание о земстве в Закавказье. **Каспий**, 1917, 22 октября, №237.
43. Тактика момента. **Баку**, 1917, 29 марта, №71.
44. Туманов Георгий. Задачи земского совещания в Тифлисе. **Кавказское слово**, 1916, 28 апреля, № 95, с.2.
45. Туманов Георгий. **Итоги земских совещаний на Кавказе.** Тифлис, Типография «Либерман», 1915, 132 с.
46. Туманов Георгий. **К введению на Кавказе земского самоуправления.** Тифлис, Типография «Гермес», 1905, 80 с.
47. Чалхушьян Григор. **Армянский вопрос в России.** Ростов-на-Дону, Электротпечатня Тер-Авроляна, 1905, 35 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Əzimova Aygün Səfər qızı. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

Azimova Aygun Safar. Doctor of Philosophy in History. Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov, ANAS. Azerbaijan, Baku